

TILSHUNOS OLIMLAR QARASHLARIDAGI AJRATILGAN BO'LAKLI GAPLAR

Zuxra Baratovna Salkinova

magistrant,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ajratilgan bo'lakli gaplar va uning tilshunos olimlar tomonidan o'rganilishi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek unda, ajratilgan bo'lakli gaplarning vazifasi va turlari berilgan.*

Kalit so'zlar: *ajratilgan bo'laklar, ajratilgan bo'lakli gaplar, ajratilgan ega, ajratilgan kesim, ajratilgan izoh to'ldiruvchi, ajratilgan izoh aniqlovchi, ajratilgan izoh hol, "qisqartirilgan ergash gaplar", "ergash kesimlar", "ajratilgan izoh", "ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar".*

Ajratilgan bo'laklar gap tarkibida ma'lum bo'lakning ma'nosini alohida ta'kidlab, izohlab keladi. Ajratilgan bo'laklar boshqa bo'laklardan to'xtam, ohang orqali ajralib turadi. Shu nuqtayi nazaridan uning qoidasi yuzaga keladi. Gap tarkibida ma'lum bo'lakning ma'nosini ta'kidlab, izohlab keluvchi, boshqa bo'laklardan to'xtam va ohang jihatidan ajralib turuvchi bo'laklarga ajratilgan bo'laklar, shunday bo'lakli gaplarga esa ajratilgan bo'lakli gaplar deyiladi¹. Tilshunos olimlar fikrlariga asosan, ajratilgan gap bo'laklari dastlab, "qisqartirilgan ergash gaplar", "ergash kesimlar", "ajratilgan izoh", "ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar" deb yuritilgan

Ajratilgan bo'laklar tilshunoslik fanida, shuningdek, rus tilshunosligida ham turli xil qarashlar va tortishuvlarga sabab bo'lgan. Xususan, bir guruh rus tilshunoslari: A.X.Vostokov, F.I.Buslayev va N.I.Grechlar ajratilgan konstruksiyalarni, ulardagi predikativlik elementiga suyanib, qisqartirilgan ergash gaplar deb aytib o'tganlar. Ammo ular ajratilgan bo'laklarni mustaqil gap sifatida ta'riflashda til faktlariga turlicha yondashganlar. Jumladan, bir guruh olimlar ajratilgan bo'laklarning vazifalariga alohida e'tibor bersa, ikkinchi bir guruh olimlar sifatdosh va ravishdosh tipidagi ajratilgan bo'laklarning fe'llik xususiyatiga, uchingi guruh olimlar esa ajratilgan bo'laklarning intonatsiyasiga e'tibor qaratishgan. Tilshunos olim A.X.Vostokov ajratilgan konstruksiyalarni, ulardagi pauzaga — fonetik ajralishga suyanib (qisqa, uzun to'xtalish, ovozning sezilarli ko'tarilishi va pasayishini asosga olgan holda), qisqargan ergash gap deydi. Ikkinchi bir guruh olimlar: V.A.Bogorodskiy, A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov, A.M.Peshkovskiy va V.V.Vinogradovlar bu konstruksiyalarni gap emas, gapning bir bo'lagi, deb oladilar.

¹ Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejarining 3-bosqich talabalari uchun darslik. —Toshkent:<<ILM ZIYO>>, 2010.

A.A.Shaxmatov va A.A.Deribas-Tyukshinalarajratilgan bo'laklarni ergash bo'laklar deb ta'riflaydilar. Masalan, A.A.Shaxmatov ravishdoshlar vositasida ajratilgan bo'laklarni "ergash kesimlar" nomi bilan tahlil qiladi².

A.M.Peshkovskiy, V.V.Vinogradov, A.G.Rudnev, E.V.Krotevich, A.N.Grozdev va K.Ya.Petrovskayalar ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarni o'rganib, fanga "ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar terminini kiritadi.

O'zbek tilshunos olimlar tomonidan ajratilgan gap bo'laklarini o'rganilishi 1957-yillarga borib taqaladi. Jumladan, filologiya fanlari doktori, professor Shapiro sodda gap to'g'risidagi ma'ruzasida ajratilgan gap bo'laklari muammosi bo'yicha turkiy tillarda kam o'rganilganligini ta'kidlab o'tadi. Uning aytishicha, ergash gaplar qo'shma gap sostavida qanday rol o'ynasa, ajratilgan bo'laklar ham sodda gap sostavida shunday muhim rol o'ynaydi va ajratilgan gap bo'laklari turk tilida ham mavjuddir.

K.Z.Axmerov esa boshqird tilidagi ajratilgan bo'laklar xususida to'xtalib, boshqird tilida gap bo'laklarining qay holatda ajratilishini asoslab berdi.

H.G'oziyevning 1938-1941-yillardagi darsligida "ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar" termini paydo bo'ldi. Keyinchalik, ajratilgan bo'laklar mavzusida tilshunos olimlar tomonidan turli xil maqolalar, darsliklar, monografiyalar va o'quv qo'llanmalar yozildi. Xususan, H.G'oziyevning "Gapdagi ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar haqida" maqolasi, G'.Abdurahmonovning "Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar" nomli kitobi, G'.Abdurahmonov va A.Ma'rufovning 8-9-sinflar uchun chiqargan "O'zbek tilidan qo'llanma" darsligi va hokazo. Bundan ko'rinib turibdiki, tilshunos olimlar tomonidan ajratilgan gap bo'laklari mavzusi o'rganilishi hali-hanuz davom etmoqda.

Gap bo'lagining ajratilishida gapda so'z tartibining o'zgarishi, gap bo'laklarining kengayishi, bir bo'lakning o'zidan oldingi bo'lakni izohlashi, bir bo'lakni boshqalaridan ajratib bo'rttirib ko'rsatish zaruriyati kabilar sabab bo'lishi mumkin³. Shunga ko'ra, ajratilgan bo'laklar ikki xil vazifani bajaradi:

a) Ma'lum bir bo'lak ma'nosini ta'kidlash, bo'rttirish;

b) Ma'lum bir bo'lakning umumiy ma'nosini izohlash, konkretlashtirish, tushunarsiz ma'nosini tushuntirish.

Ajratilgan bo'laklar og'zaki nutqda urg'u, pauza, orqali ajratilsa, yozma nutqda esa vergul va tire bilan ajratiladi.

Ajratilgan bo'laklarni ajratish usuliga vazifasiga muvofiq ikki xil yo'l bilan ajratiladi:

a) tartibni o'zgartirish;

b) bir nomni boshqacha nomlash⁴.

²Ashurova D., Ubayeva F., Boltaboyeva H. Gapning uyushgan va ajratilgan bo'laklari. Toshkent: <<O'ZBEKISTON SSR FANLAR AKADEMIYASI NASHRIYOTI>>, 1962.

³ Hamrayev M. Ona tili. Abituriyentlar uchun qo'llanma. — Toshkent: <<SHARQ>> nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2012

⁴ Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning 3-bosqich talabalari uchun darslik. —Toshkent:<<ILM ZIYO>>, 2010.

Ajratilgan bo‘laklar ajralishlaridagi grammatik belgilariga ko‘ra, quyidagi tiplarga bo‘linadi:

1. Grammatik tartibni o‘zgartirish asosida ajratilgan bo‘laklar.
2. Yordamchi so‘zlar vositasida ajratilgan bo‘laklar.
3. Ravishdoshlar yordamida ajratilgan bo‘laklar.
4. Izoh so‘zlar orqali ajratilgan bo‘laklar.

Shuningdek quyidagi gap bo‘laklari ajratiladi:

- a) ajratilgan ega;
- b) ajratilgan kesim;
- c) ajratilgan izoh to‘ldiruvchi;
- d) ajratilgan izoh aniqlovchi;
- e) ajratilgan izoh hol.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, ajratilgan bo‘laklardan foydalanish murakkab fikrni sodda, ixcham va ta’sirli ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, gapning ajratilgan bo‘laklari tilning muhim tomoni sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashurova D., Ubayeva F., Boltaboyeva H. Gapning uyushgan va ajratilgan bo‘laklari. Toshkent: <<O‘ZBEKISTON SSR FANLAR AKADEMIYASI NASHRIYOTI>>, 1962.
2. Hamrayev M. Ona tili. Abituriyentlar uchun qo‘llanma. — Toshkent: <<SHARQ>> nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2012
3. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning 3-bosqich talabalari uchun darslik. — Toshkent: <<ILM ZIYO>>, 2010.